

דעת חכמי הקבלה נתקבלה בתפוצות ישראל. בס' 'מגן דוד' לר' דוד ב"ר יהודה סביבי המבוסס על ס' מעבר יבק, אתה מוצא הלשון: 'יש נייחא לאב שבניו יעסקו בקבורתו'.⁸⁸ לשון זה חוזר גם בס' מרפא לנפש, מנהג פירארה.⁸⁹ ר' שמואל דוד אוטולינגי ניסח זאת בלשון זה: 'משליכין העפר... הקרובים להם יאתה לגמול חסד זה תחילה עם הנפטר ובפרט בן על אביו'.⁹⁰ וביתר חוזק ניסח זאת ר' חזקיה מרדכי באסאן רבה שלקהילת וירונה: 'והבן חייב לזרוק העפר תחלה בקבר דכתיב ויקברו אותו עשו ויעקב בניו. ואחר כך כל אחד זורק העפר'.⁹¹ בלשון זה ממש גם במנהג טריאסטי בס' 'משמרת למשמרת', כ"י ירושלים 2032.8.⁹²

בס' מות וחיים ביד לשון, המיוסד על ס' מעבר יבק, מנהג מנטובה כתוב: 'כפי מנהג האשכנזים הבנים חייבים לזרוק העפר תחילה בקבר'.⁹³ וכך בשאלוניקי: 'אחר שמימים אותו בקבר הבן חייב לזרוק עפר תחילה דכתיב ויקברו אותו עשו ויעקב בניו. ואח"כ כל אחד זורק העפר. ונוהגין לזרוק עליו עפר י"ג פעמים כנגד... והוא רחום'.⁹⁴ ובבגדאד: 'יש נייחא לאב שבניו יעסקו בקבורתו'.⁹⁵

גם באשכנז נהגו כך על-פי ס' מעבר יבק שנדפס כמה וכמה פעמים, וביותר בקיצורים שלספר, שדבר זה הודגש בהם.⁹⁶

דומה שאין לך ראיה גדולה מכך, שלא מצאנו כל זכר למנהג החרם בספריהם של חברי מדרש חסידים ק"ק בית אל' בירושלים, שבמשך מאתיים שנה לא היו כמותם מפרשי קבלת האר"י והולכים בדרכיו. אין זאת אלא שדעתם היתה כדעת המקובלים שאין לך מצווה גדולה מלווי הבן את האב וקבורתו, וכי יש בכך נחת רוח לנפטר והפקת רצון לבן. אכן, כבר הורה אדוני אבי ז"ל, כל שבקבלה שלא נמצא בכתביהם שלאר"י וגוריו אין לסמוך עליו.⁹⁷ והדברים מאירים מעצמם.

כיצד נהגו בירושלים?

בירושלים נהגו בחליצת כתף והבנים הלכו אחרי מיטת אביהם. האיסור לא נזכר כלל בספרי המנהגים וספרי ההלכה, ולא נהגו בו אלא בדורות האחרונים עם התבססות היישוב האשכנזי ולא כל האשכנזים אלא מיעוטם.

- 88 ויניציאה תס"ד, דף לב, א.
- 89 ויניציאה תק"ח, דף יז, א; וינה תקנ"ו, דף טז, א.
- 90 קריאה נאמנה, ויניציאה תע"ה, פרק כז, דף מ, ד.
- 91 ספר בקורים, ויניציאה תס"ה, דף כח, א; איזמיר תקי"ו, דף כג, ב; הג"ל בשם ספר חברה קדושה של ביקור חולים, איזמיר תרי"ב, דף יב, ב; תהלים עם פי' נאה לתודות לר' נסים אברהם אשכנזי, ליורנו תרכ"ה, דף לא, א.
- 92 דף 45ב.
- 93 מנטובה תקמ"ז, דף כב, א.
- 94 סדר רחיצת המת שנהגו פה שאלוניקי, שאלוניקי תקס"ה, דף יד, א; שאלוניקי תרפ"א, דף יז, א.
- 95 הנהגת הח"ק, בגדאד תרנ"ג, דף יא, ב.
- 96 ועיין גם בס' חיי עולם לר' שרגא פייבש פרנק, קראקא חש"ד, סי' ה, יד, עמ' סז.
- 97 יין הטוב, חלק א, ירושלים תשל"ט, יורה דעה סי' ט, עמ' קפז, ב.

עדויות נאמנות ביותר מצויות על כך. העדות הראשונה היא שלר' משה חאגיז, יליד ירושלים, שלא היה בקי ממנו במנהגי העיר. ואלה דבריו:

והמנהג בע"ק ת"ו שהבן אומר קדיש עם החזן על ארון אביו כשמוציאין אותו מפתח הב' ובשער העיר.⁹⁸

ואין שער העיר אלא שער האשפות, שמשם היו מוציאים את הארון לקבורה בהר הזיתים. עם החזן מחמת שהוא אונן ופטור. דבריו שלר' משה חאגיז הביאום כמה פוסקים הלכה למעשה.⁹⁹ ומי לנו גדול מהחיד"א שעל-פי דבריו אלה פסק: 'והמנהג בארץ הצבי שהבן אומר קדיש עם החזן קודם קבורה וכמ"ש בלקט הקמת. ויש סמך למנהג, דאינו דומה לברכה ויועיל לאביו'.¹⁰⁰

על מנהג זה שהבן אומר קדיש בשער העיר, כותב גם ר' גדליה מסמיאטיץ, מבני השיירה שלר' יהודה חסיד: 'וכשנושאין את המטה, עומדין כולם קרוב לשער העיר בפנים, ועומד החזן של ספרדים ואומר בקול רם ומר ואומרים קדיש, ואח"כ חוזרין המלוין לבית'.¹⁰¹ והטעם הוא משום שלהר הזיתים לא היו יוצאים אלא גושאי המטה בלבד מחמת הפחד. מנהג זה נתקיים עד הומן האחרון. ר' רפאל אהרן ו' שמעון כתב: 'המנהג במצרים כמנהג ירושלים ת"ו, שהבן שהוא אונן אומר קדיש על מטת אביו קודם הקבורה ויועיל לאביו'.¹⁰² ולהלן יאמר שבירושלים 'מעמידין את המת לומר עליו קדיש לא פחות מג"פ [מג' פעמים]. הראשונה בפתח חצר המת ולא בביתו, שנית ע"פ בית הכנסת, אם יעבור דרך שם, שלישית בפתח שער העיר. ובאדם חשוב גם יותר מזה'.¹⁰³ וכן כותב ר' שם טוב גאגין יליד ירושלים: 'המנהג בא"י במות אחד מהרבנים הגדולים... בפתח חצר המת (ולא בביתו) אומרים קדיש ראשון, שנית על פתח הבית"כ שהיה נוהג להתפלל, קדיש ג' בפתח שער העיר'.¹⁰⁴

⁹⁸ לקט הקמת, אמשטרדם תס"ו, יורה דעה, דף קכד, ד. את דבריו כתב לעניין אונן אם יכול לומר קדיש, ומנהג ירושלים הוכיח שהאונן אומר. האיסור גרם לתקלות גם בעניין זה. אם הבנים אינם הולכים אחר הארון שאלה היא אם יש להם דין אונן, שהרי כל עניינו שלאונן הוא משום עיסוקו בצורכי המת והללו אינם עוסקים בקבורתו. דעת ר' חיים חזקיהו מדיני היא: 'דלפי מה שנהגו שאין הבנים הולכים ללוות אחרי מטת אביהם המת... אחר שנתפשרו ומסרוהו לכתפים חייבים הם בכל המצוות, אף שעדין לא התחיל אבלותם' (שדי חמד, דינים, ערך אנינות סי' כ, דף תרצ, ב). ולא ראיתי מי שנהג כך.

⁹⁹ כגון ר' משה יקותיאל קופמן כ"ץ, לחם הפנים, הענא תע"ד, קונטרס אחרון סי' שעו, דף עב, ג; ר' אברהם אלקלעי, זכור לאברהם, יורה דעה, שאלוניקי תקע"ח, דף קעח, ב.

¹⁰⁰ ברכי יוסף, יורה דעה, סי' שמא יב, וינה תר"כ, דף פו, א. ועיין גם בהגהת ר' אברהם חייין לס' שלמי צבור, שאלוניקי תקס"ח, דף קעו, ב. וכך כותב ר' חיים סתהון על מנהג צפת, 'שאומר בסיוע חזן הכנסת, שאומר אחריו' (ארץ החיים, ירושלים תרס"ח, יורה דעה, סי' שמא, א, דף קיג, א). ר' חיים חזקיהו מדיני מביא דברי החיד"א ושלמי צבור ומסיק 'דהאונן לבדו לא יאמר קדיש אלא עם הש"צ. מ"מ לא רציתי לשנות מנהגם ואומר האונן לבדו' (שדי חמד, שם סי' כו, דף תרצא, א).

¹⁰¹ שאלו שלום ירושלים, מסעות ארץ-ישראל לא' יערי, תל-אביב תש"ו, עמ' 348.

¹⁰² ר' רפאל אהרן ו' שמעון, נהר מצרים, חלק א, נא-אמון תרס"ח, הלכות אבלות לד, דף קלט, ב. אף הוא מביא דברי החיד"א בברכי יוסף.

¹⁰³ שם, סעיף מג, דף קמא, א.

¹⁰⁴ כתר שם טוב, חלק א, סי' יט, עמ' תרסא.

{ רעו }

בצפת נהגו כבירושלים בשינוי אחד, שהקדיש השלישי נאמר אחרי הקבורה. וכך כותב ר' אברהם אדאדי מטריפולי שעלה לצפת: האבל אומר קדיש 'בצד בהכ"נ וכן אחר קברם את המת, בחזרתם מבית עלמין בתוך הדרך, אעפ"י שהוא אונן ופטור מכל המצוות... מ"מ הכי נהגו ג"כ בעה"ק צפת את"ל [אמת תכון לעד], וכן הוא בעה"ק ירושלים תוב"ב.¹⁰⁵ ר' יוסף מולכו מגדולי חכמי שאלוניקי שעלה לירושלים, כותב:

'בשאלוניק ובכל ארץ תוגרמה' לא נהגו לחלוץ כתף, אבל פה ירו' ת"ו ראיתי בפטירת הרב כמה"ר מאיר מזרחי בעל פרי הארץ,¹⁰⁶ שיצאו לפניו בניו ותלמידיו חלוצי כתף. ולא ראיתי עוד.¹⁰⁷

ר' ישראל מאיר מזרחי, מגדולי הפוסקים, נפטר בירושלים בשנת תק"ט,¹⁰⁸ ואין לא ראיתי ראיה, שכך באותו זמן מעיד ר' יהודה עייאש בגודלו:

ובעה"ק ירושלים תוב"ב עד היום נוהגים בחליצת כתף, שמוציאין זרועותיהם מן הבית הצואר ואינן קורעין כלל, ונותנין אפר ע"ג [על גבי] הכתף ועל הראש.¹⁰⁹ אחרי שהבנים לא יצאו אחרי מיטת אביהם, מצאנו שיצאו חלוצי כתף אחרי מטת האב. וכך כותב ר' שם טוב גאגין: 'הבנים מלווים אותה עד בית עלמין, ונוהגים שהבנים חולצים כתפם לישא אותה. זהו לפי מנהג ירושלים'.¹¹⁰

מצאנו שעד הדורות האחרונים נהוג היה בירושלים שהבנים ליוו את אביהם. לא זו בלבד, אלא שלא מצאנו בשום מקור היפך מזה.

גם חכמי מצרים שהיו בני ירושלים והנהיגו במקומם כמה ממנהגי ירושלים, אין אתה מוצא בספריהם זכר לאיסור. כך ר' יום טוב ישראל, מחכמי ירושלים, שחיבר 'מנהגי מצרים' (ירושלים תרל"ג) וכן ר' אליהו חזן בספרו נוה שלום, מנהגי נא-אמון (נא-אמון תרנ"ד), לא אמרו דבר. הוא הדין לר' רפאל אהרן ו' שמעון,¹¹¹ מפרשו שלס' מנהגי ירושלים. ואין לך ראיה טובה מכך שבכל הצוואות שלחכמי ירושלים אין אתה מוצא דבר על כך. לא זו בלבד בכתביהם שלמקובלים חברי מדרש חסידים ק"ק בית אל, שכבר הזכרנו, אלא בצוואותיהם, כגון זו שלר' רחמים שאלתיאל ניניו.¹¹²

¹⁰⁵ ויקרא אברהם, ליוורנו תרכ"ה, חלק מקום שנהגו, הל' אבילות סי' ט, דף קכו, ב; מצורף גם לספרו השומר אמת, תל-אביב תשל"ו, סי' ט, עמ' קסא.

¹⁰⁶ חלק א, קושטא תפ"ז.

¹⁰⁷ שלחן גבוה, יורה דעה, חלק ג, שאלוניקי תקמ"ד, סי' שמ, נט, דף קעב, ד.

¹⁰⁸ מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' שלח.

¹⁰⁹ שבט יהודה, יורה דעה שצ, ה, דף לא, א. וראה עד כמה מתמיהים דברי ר' רחמים גסים יצחק פאלאג'י. לדעתו אין לזוז מדברי הרמ"א, שכתב כי בימיו אין נוהגים בחליצת כתף, ולכן רצה ללמוד מדברי ר' יוסף מולכו את ההיפך הגמור: 'שגם בא"י אין נוהגין לצאת בחליצת כתף כלל, אלא אחת היתה ופירסמה הכתוב שהפריזו על המידה, ומי זה אמר כי רוח חכמים נוחה בזה... ואם אמת היה שלא היו נוהגין כן שם מקדם האמת יותר אתו, דלא יפה עשו לעשות חדשה בארץ מה שלא נהגו אבותיהם' (יפה ללב, חלק ג, איזמיר תר"מ, יורה דעה שמ, ח, דף צו, א. וראה גם סי' שמה, ג, דף צט, ג). ופלא כיצד לא סמך על דברי ר' יהודה עייאש שהיו בפניו, ובא לידי דחקים שונים ומשונים עד כדי ביטול מנהג וותיקין והפיכתו למנהג בטעות שאין לו שחר, שרק יחידים טועים נהגו בו.

¹¹⁰ כתר שם טוב, שמ.

¹¹¹ ראה למעלה והערה 102. ¹¹² ראה למעלה, עמ' קפב.

יוצר החכמה

3274507/numi

Received 12/10/2010

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

אוצר החכמה

1234567 חז"ח

הדפסה ברזולוציית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה-

ר' משה ב"ר שאול מבראד מגזע צבי, שעלה לירושלים בשנת תקצ"ט והיה מיסד קהל חסידים (נפטר תר"ה), נקב בצוואתו בשמות בניו שילכו אחרי מיטתו, כדי למעט ילדי הזנונים, על-פי נוסח ה'מודעה': 'ושלא ילכו אחרי מטתי לספוד אותי ולבכותי כי אם אשתי (פב"פ) ובני ובנותי (פב"פ) הנקובים בשמותם אשר נולדו לי מאשתי.¹¹⁸ וכך בצוואת ר' נתן דוד ב"ר יצחק יעקב, 'הרה"ק מפארציווע', שכתבה בירושלים בשנת תרפ"ב: 'יכריזו בח"ת אשר אותן מזרעי שאינם מחוייבים לומר קדיש אחרי על פי תורתנו הקדושה לא ילכו אחרי מטתי וקודם מיטתי'.¹¹⁹ הוא הדין לר' מאיר אורבך מקאליש (נפטר תרל"ח).¹²⁰

'מנהג' זה לא נזכר גם בספרי המנהגים של אשכנזים בירושלים, כגון 'שדה בוכים' לר' מרדכי יצחק ב"ר חיים יהודה וויין צימר מווישא, ירושלים תרכ"ג.¹²¹ וכן בס' טל ירושלים — שו"ת מהרי"ל לר' יהודה ליביש מפאלטשין, ירושלים תרל"ג, שבאו בו מנהגי קבורה.¹²² 'מנהג' זה לא נזכר. גם ר' משה ריישר בספרו 'שערי ירושלים', בשער מנהגי הארץ, לא כתב אלא 'האשכנזי' לא יניחו לילך אחר המטה שום אשה'.¹²³ ובנים מאן דכר שמייהו?

גם בסידור חקת עולם (תרנ"ד) אשר בו נמצא לראשונה נוסח ההקפות בירושלים, לא נאמר דבר על האיסור. אדרבה כתוב שם: 'ומנהג עה"ק לקרוע אחר שמכסין פני המת בקבר',¹²⁴ ולא פלוג, ובודאי ובודאי כך עשו הבנים. ואין ספק שאם הבנים לא היו יוצאים עם המטה היה מפרש ומפרט זאת.

המקור היחיד שהזכיר ה'איסור' איננו ספר הלכה או קבלה אלא שלחוקר ארץ-ישראל ר' א"מ לונץ, שכתב בשנת תרמ"ב: 'אשת הנפטר ובניו לא ילכו ללותו, וגם יזהרו לצאת מפתח הבית עד שוב המלוים משדה הקברות. בצאת אנשי החברה עם הנפטר מפתח ביתו, ישבור שמש החברה כלי חרס על מפתן הבית, ויכריזו בח"ת כחרם יהושע בן נון, כי כל זרעיו לא ילכו אחרי מטתו ללותו עד ישובו בני החברה מביהק"ב. וכן ישגוהו שמש החברה כי גם שאר הנשים לא תלכנה אחרי המטה'.¹²⁵ לא האיש עצמו מכריז, איפוא, החרם בחייו אלא שמש החברה קדישא. מכל מקום אין האיסור אלא אחרי ההכרזה. מדברי לונץ אין ללמוד שכך עשו לכל אחד ואחד, אלא רשם מה שקלטו עיניו. אבל מכאן ועד

118 סדר צוואות הרב הצדיק המפורסם מוהר"ר אהרן משה מגזע צבי, ירושלים תר"ה, דף ג, א. ור' להלן שציווה שבניו לא ילכו אחרי.

119 'צוואה הקדושה של הרה"ק . . . מפארציווע', וארשה חש"ד, עמ' 16.

120 א' יערי, צרור צוואות, קרית ספר, לד (תשי"ט), עמ' 379—381.

121 ראה שם הנהגות ישרות, דף כב, ב ואילך.

122 דף יד, א ואילך.

123 שער ט, למברג תרל"ו, דף [46א]. אמת שר' חיים בעריש ב"ר יעקב הכהן כתב בספרו 'טוב מאד', שנדפס בירושלים תרמ"ט: 'בשעת מיתתו יגזור בחרם על כל בניו שלא ילכו אחר מיטתו, ולכן עושים ג"כ הקפות כדי להבריחם' (דף מא, א). המחבר עלה מהונגריה וספרו כולל ענייני חולים ומתים לאו דווקא מנהג ירושלים.

124 חקת עולם, חלק ג, לתשעה באב, דף קצא, ב.

125 א"מ לונץ, מנהגי אחינו באה"ק, ירושלים א, וינה תרמ"ב, עמ' 13; לוח ארץ-ישראל, ד (תרנ"ח), עמ' 21.

הקביעה שזה היה מנהג ירושלים, רחוקה הדרך. אין ספק שכל שכתבו על כך אחר-כך נגררו אחרי לונץ ומפיו הם חיים.¹²⁶

החרה אחריו והפליג בחומרה ר' יצחק אלפיא, שכתב: 'קודם הוצאת המת מביתו... קוראים לכל בניו ובנותיו, בני ובנות בניו ובנותיו. ומתקבצים כל זרעו וזרע זרעו ע"ס כל יוצאי ירכו... משברים כלי חרס או שבירי כלי חרס בפתח הבית מבחוץ, ונותנים וגוזרים חרם של יהושע בן נון על כל זרעו, שאין להם רשות לילך אחר מיטתו... וכאשר גוזרים החרם של יהושע בן נון... שגם ה' הסכים עמו... אז נכללים כל יוצאי ירכו המשחיתים. וכמו שיוצאי ירכו נחבאו בביתם ולא יצאו אחריו, ה"ה על המשחיתים... ואחרי הקבורה כיון שהוא טמון ולא נגלה לעיניהם אין להם שליטה עליו'.¹²⁷

ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי אוסר על הבנים 'אבל חתניו לוקחי בנותיו ונשי בניו מלזין אותו'.¹²⁸ ובנותנו הטעם יאמר, שהבנים הבלתי כשרים 'מתלזים הם אל אביהם... ומטמאים ומזהמים ומצערם אותו עד מאד ואינם מרשים לו לחזור למקום מחצבתו הק'. ויסורי הרוח האלה אין משלם ואין להם ציור בזה העולם'. כדי לבסס את ה'מנהג' הפליג בכוחם של ילדי הזנונים, מה שלא נמצא בשום ספר לפניו, שהיסורים שיש לאדם מהם אינם ניתנים לציור בדעת אנוש ובייחוד שאינם נותנים לו להחזיר נשמתו לבוראו.

ברם, גם כשאחזו ב'מנהג' מחמת אי-ידיעת שורשו ועיקרו, והירבו להחמיר, אתה מוצא שנבעו בו פרצות, וכבר נעשו נסיונות לעקוף את ה'מנהג'. הרב י"מ טוקצינסקי עצמו מורה שלא על כל אדם יכריזו חרם: 'ובמקום שהבנים או הבנות או הנכדים ונכדות יוצאי חלציו אינם שומעין לפקודת הח"ק... ואם אומרים ללוותו דוקא אחר המיטה, רצוי שלא להכריז במת כזה אותה הכרזה (או שיכריזו בלי חרם ובלשון אחר כגון "שלא ילווה מזרעו לא הכשר")'.¹²⁹ לא עוד, אלא שהתחכמו לעקוף את האיסור בדרך משונה ומוזרה. אם מסיבה כלשהי הבן מלווה את אביו, 'יוצא הבן קודם שמוציאין אותו מהבית וממתין שם להבאת המת. ובמקום שהבנים... אינם שומעין לפקודת הח"ק, יורו להם שילכו לכהפ"ח [לכל הפחות] לפני המיטה'.¹³⁰ כלומר ילדי הזנונים לא ידעו את הדרך ולא יגיעו אליו. יגעתי למצוא מקור לנוהג זה, ואכן מצאתי שכך ציוו כמה מרבני גרמניה לפני כמאה ועשרים שנה.¹³¹ כל זה בשעה שכל הפחד הוא בעיקר ליד הקבר ובשעת הקבורה!

וראה זה פלא. ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי עצמו כותב: 'מנהג זה לא מצינו בספרים.

126 כך א"ש הירשברג, בארץ המזרח, ווילנא תר"ע, עמ' 381; שם טוב גאגין, כתר שם טוב, חלק ב, סי' כ, עמ' תרסב; יעקב גליס, מנהגי ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' שה; ור' גם ר' משה ברגמן, זיבולא בתרייתא, מנהגי ירושלים משעת גסיסה עד אחרי קבורה, חלק א, ירושלים תש"א, עמ' טו. ובס' זה מכריו החרם הוא 'אחד הרוחצים'.

127 ר' יצחק אלפיא, הקונטרס היחיאל, ירושלים תרפ"ח, חלק בית עולמים, דף יח, ב.

128 גשר החיים, חלק א, ירושלים תש"כ, פרק יב, ג, עמ' קיב.

129 גשר החיים, חלק ב, פרק כד, עמ' קצז. ועיין גם חלק א, עמ' קיג.

130 שם, חלק ב, עמ' קצז. וראה גם חלק א, עמ' קיג. והביא דבריו יעקב גליס, מנהגי ארץ-ישראל, עמ' שו.

131 ראה למעלה, עמ' רמ.

ומלפנים נהגו גם באר"י ללוות אביהם. ומדברי ר' משה תאג'יו שהבאנו לעיל,¹³² נמצא למד: 'אפילו בתקופה אחרונה ולפני כמאתים וחמשים שנה הי' בירושלם הבן בין המלוים... והנראה שמנהג זה באר"ק... רק בשביל הכרות החרם'.¹³³ עד כאן דברים נכוחים. וכל זה אינו שווה לו שגדולים וחשובים נהגו כהלכה ויצאו אחרי ארון אביהם וכי זה מנהג ירושלים האמיתי, עד שביטלו במחי יד, ובבואו לקבוע כיצד נתמסד ה'מנהג' החדש, כתב דברים מופרכים, ופלא כיצד יצאו מתחת ידו. ואלה דבריו: 'תקנת ההכרזה הלזו להגאון הרב מלכו לפני כמאתים שנה בערך'. ר' יוסף מולכו היה מחכמי שאלונגי וצוואתו מבוססת על צוואת ר' נפתלי הכהן וחכמי אשכנז ולא ציווה זאת אלא לעצמו¹³⁴ ולא הזכיר ולא אמר שכך מנהג ירושלים. לא אמר הרב טוקצינסקי די בכך אלא שקבע מדעתו: 'ההכרזה הלזו קבלה וקיימה ארזי הלבנון אבירי התורה והקבלה ששימשו באר"י ובירושלים במשך של מאתים שנה, בהם בעל אור החיים, ובעל אדמת קדש, הרב ישראל יעקב אלגאזי, ובעל שושנים לדוד [ר' דוד פארדו]... והרב חיד"א, ומהרי"ט אלגאזי, והמקובל הרב שלום שרעבי'. הקורא למד מדבריו אלה שכך כתבו גדולי ישראל אלה. אדרבה, יורגו רבותינו היכן מצא 'מנהג' זה בספריהם? ואין צריך דווקא שהם קיימוהו אלא אפילו הוכירוהו גרידא. לאמיתו שלדבר איש מהם לא הזכיר 'מנהג' זה. אדרבה, הרב חיד"א לא ידע אף מקורו שלמנהג ההקפות ולא החשיבו.¹³⁵ וכבר נאמר שמקובלי בית אל לא אמרו דבר וחצי דבר בעניין זה, וברור שלא נהגו לפיו. ועלית על כלנה. ר' יוסף מולכו כתב את צוואתו בשנת תקי"ח והדפיסה בשנת תקכ"ד, כלומר עשרים שנה אחרי פטירת ר' חיים נ' עטר, ר' חיים נסים משה מזרחי בעל אדמת קדש נפטר בד' תמוז תק"ט, ור' ישראל יעקב אלגאזי נפטר בו' תמוז תקי"ו.¹³⁶ רבון דעלמא כולה, הכך תתברר הלכה!

בוא ושמע שלא נמצא לו ל'מנהג' זה שום זכר ב'ספר התקנות ומנהגים הנוהגים פה עה"ק ירושלים' (תר"א, תרמ"ג). גדולי חכמיה, ר' יעקב קאפילוטו ור' אברהם אשכנזי, סידרוהו לפי בקשת הראשון לציון ר' חיים אברהם גאגין. ומרגלא בפי אדוני אבי הראשון לציון זצ"ל, שכל מנהג שאינו כתוב בספר זה, כל שכן וקל וחומר שלא נזכר כלל גם בספריהם שלחכמי ירושלים, אינו אלא מנהג בעלי בתים. על אחת כמה וכמה שנתברר לנו בבירור שאין אחריו ברור, שעד זמנם יצאו הבנים אחרי ארון אביהם וקיימו מצוות קבורה. וכמה שאלות נוקבות ויורדות עד השיתין יש לשאול, ופלא שלא נשאלו: אם האיסור אמצעי מניעה הוא לבלתי תת לילדי הזוננים לצער את אביהם מולידם, למה דווקא

132 למעלה, עמ' רעו.

133 גשר החיים, חלק א, עמ' קיג.

134 בצוואה זו דיבר ר' ישראל משה חזן. הוא נשאל מהו המקור והטעם שציווה להניחו 'ערום על הארץ במקום סקילה וכן ד' מיתות'. והשיב: 'חפשתי באחרונים על על ולא מצאתי ריח מזה, ואפי' בס' מעבר יבק, כמעט שעברתי ע"פ כולו, ולא דיבר מאומה מזה... וכבר נראה גם מצוואת הרב שלחן גבוה גופיה שהוא כממציא ענין זה... דאי לאו הכי היה רושם וכותב כמו שכותב בס' פלוני'. כרך של רומי, ליורגו תרל"ו, סי' יג, דף לד, ד.

135 ראה למעלה, עמ' קפא.

136 עיי' מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' שמג, שגב.

בירושלים? למה לא בכל ארץ-ישראל ובכל הגולה? על אחת כמה וכמה שבארץ-ישראל אין שליטה למזיקים (ראה להלן). שאלה על כגון זה יצאה מפי אחד מגדולי בעלי התוספות, ומיהו זה ואיזה הוא בעל הלכה או קבלה שיכול להשיב עליה? האמור הוא רשב"ם, שכתב לעניין המעמדות והמושבות:

וראיתי כתוב מפני שהשדים מתלולים עם החוזרים מבית הקברות, לכך תקנו מעמדות ומושבות, כדי שבתוך כך יסתלקו השדים מעליהן. ולא נהירא, דא"כ [דאם כן] יהיו עושין כן בכ"מ [בכל מקום], ולקמן אמרינן דבמנהגא תליא מילתא.¹³⁷

שאלה שגיייה קשה מקודמתה: מה ממנהגי ירושלים הכתובים בספר התקנות ובספריהם של חכמי ירושלים נוהגים בהם היום? והדברים אמורים במנהגים שגדולי ירושלים תיקנום לא לשעתם אלא לדורות. כלום גירוש הרווקים מן העיר? ¹³⁸ ושם עוד היום אין מקדשין בלילה? והאם שומרים על המנהג שאין מקדשין אשה בירושלים? ועוד אחת לאחת: הכל רואים בביטולם של מנהגים חשובים ושותקים ואף עושים מעשה שלא כמנהג. וה'איסור' הוא המנהג שחלילה לשנותו, ואין צריך לומר לבטלו, ואין עיקר ממנו בדיני אבילות, שהרי העובר עליו חרם כרוך בצווארו.

בוא וראה: בשנת ת"ס נתועדו גדולי החכמים בירושלים וגזרו: 'בכל תוקף הגזירות בגזירת נח"ש על כל בחור שבא לזיכארה ודעתו לחזור שיהיה נוהג ב' י"ט כבני מקומו. ואם יתן כתף סוררת... חייב בע"ה [בעל הבית] שהוא בביתו לגרשו...'.¹³⁹ ומה אירע לאותה הסכמה? מעולם לא ביטלה ונשארה, איפוא, שריא וקיימת דלא להשנאה. אבל כבר מזמנם ועד היום נהגו בהיפך, ולמרות ההסכמה, הורו חכמי ירושלים שלא לעשות כמותה וכך נקבע בספר התקנות.¹⁴⁰ לא זו בלבד, אלא שהחכמים שחתמו על ההסכמה ידעו שלא כך היה המנהג לפני כן, ואמרו 'שאינ כאן מנהג קבוע, אלא שכל חכם בדורו נהג כרצונו'. והדברים קל וחומר, ומה בדבר חמור שתפילה ותפילין תלויים בו כך. 'מנהג' שודאי ודאי אינו מנהג על אחת כמה וכמה? מנהג ודין לעניין יום טוב שני ביטלו ואותו 'איסור' ישאר כנטוע במסמרות?

אכן 'מנהג' זה לא נזכר בירושלים כלל אלא אחרי שנדפסו הספרים החדשים שהזכרנו, ומכל הצוואות לא מצאתי זאת אלא בצוואת ר' חיים ברלין (תרע"ב) שכתב: 'תיכף אחר פטירתי יכריזו באותו מקום בחרם חמור ובתקיעת שופר שלא יצא מפתח ביתי ללוות אותי שום מי ומי מיוצאי חלציי, לא זכר ולא נקבה, ולא יווצו מאותו הבית כלל וכלל'.¹⁴¹ ושוב דרושה הכרזה, שבלעדיה לא יישמעו ילדי הזנוגים וילוו את אביהם.

137 ראה למעלה, עמ' כח.

138 עיין ויכוח שעבר בין חכמי ירושלים, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר ג, עמ' קנה.

139 שם, עמ' קצא.

140 שם, עמ' קנד-קסז. תמיהני מדוע לעניין הלנת המת, שהוא חמור, כותב ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי 'וכ"ז בתוך גבולי ירושלים העתיקה' (גשר החיים, חלק א, פרק ז, עמ' פט), ועל 'מנהג' זה איש לא אמר כך, לא הוא ולא אחרים.

141 ר' יהודה ליב הכהן מימון, מדי חדש בחדשו, סיני, מב (תשי"ח), עמ' יב.

וכבר הורה הראשון לציון הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, שהיה הראשון שדן בזה בספר תשובות:

מנהג זה... אין לו מקור... אמנם במקומות ידועים נהגו למנוע יציאת הבנים אחרי ארון אביהם מטעמי רזין וטמירין. וכך נהגו בארץ ישראל... אבל הלכך אין למחות בידי בני חו"ל בחו"ל הרוצים לכבד את אביהם בהלויתם את ארונו עד מקום קבורתו. ולא עוד אלא שהמוחה בדבר זה... גורם מחלוקת בישראל ואין רוח חכמים נוחה הימנו.¹⁴²

אם נודעה חשיבות ל'מנהג' זה, הכך היה כותב הפוסק? אכן, מי יגלה עפר מעיניו, שהרי לדעת האוסרים אין לו ל'מנהג' זה קיום אם לא ברצונו שלאב ועל-פי צוואתו. בעקבותיו כתב הרב עובדיה יוסף, שבארץ-ישראל לא הקפידו לשמור מנהג זה אלא בירושלים וכן המנהג פשוט בחוץ לארץ שכל האבלים משתתפים בלויה. ואדרבה מניעת ההשתתפות בלויה מצד הבנים והבנות נחשבת לזילזול בכבוד האב. וע"כ נראה שאין למחנות בחזקה ביד אלה שרוצים דווקא ללוות את אביהם.¹⁴³ אם כן מה יאמרו מורי ההוראות אחרי שנתברר ש'מנהג' זה אינו 'מנהג ירושלים' וכל מה שנאמר בעניין זה מיוסד על קו התווה ואף אינו בכלל סברה רעועה וגידחה, אלא הפוכה בוקה ומבולקה.

האיסור לומר המודעה בארץ-ישראל משום שאין בה שליטה למזיקים

עתה יתברר שאף אם ימצא סתם מקשן ויאמר שאכן היה 'מנהג' כזה, עד כמה ודאי ודאי הוא שלא היה מנהג ירושלים. בירור זה יעלה בידינו אם נדע מהו הטעם שמקובלי ירושלים וחכמיה לא הסכימה דעתם למנוע את הבנים מללוות את אביהם, ולא עוד אלא שכל תפילותיהם ותיקוניהם הרבים והשונים היו מכוונים לבטל את הכוחות הרעים בחייהם. דומה שיש בידינו תשובה ברורה.

בארץ-ישראל אין שליטה לרוחות. וכבר בס' מעבר יבק אתה מוצא זאת:

מתי ישראל שבח"ל נקרא נבלה¹⁴⁴... שאינם בחיק אמם, כי אין רוחם נכנס למקום מנוחתו, מפני כחות הטומאה המעכבים אותו. אמנם בארץ הנבחרת אין שם כחות אחרות, כי היא חלק ה'. ומיד תמצא מנות לכף רגלה אם לא יעכבוה עונותיה.¹⁴⁵ ואכן אתה מוצא שהמקובל הנודע ר' רפאל ב"ר ברוך טריוויש, מחכמי איזמיר שעלה לירושלים,¹⁴⁶ הורה על 'בטול אמירת מודעה בכל מקום מארץ ישראל', וטעמו ונימוקו עמו:

142 משפטי עזיאל תנייגא, חלק ג, ירושלים תשי"ב, סי' קכו, דף קצד, ב.

143 יביע אומר, חלק ד, ירושלים תשכ"ד, יורה דעה סי' כו, דף שב, ד.

144 עיין בספר הווהר תרומה דף קכא.

145 מעבר יבק, שפתי רננות, מאמר ג, פרק יב, דף פג, א.

146 נפטר בג' מנהג-אב תק"ה. ועיין מה שכתב עליו החיד"א ומובא בס' רבי חיים יוסף דוד אזולאי, עמ' שדמ.